

המוסר הכפול של הדו־קיום: אתנו־ג'נטריפיקציה בערים המעורבות

יעל שמריהו־ישורון

בחודש מאי 2021 אירע רצף של אירועים אלימים מצד ערבים ובהמשך גם יהודים בערים המעורבות ברחבי הארץ. לנוכח האירועים בלטה תחושת ההפתעה בשיח הציבורי, שתיאר עד כה את הערים השסועות כערים של דו־קיום, "ערים מעורבות". ראש עיריית לוד, יאיר רביבו, כתב בפייסבוק: "70 שנות דו־קיום וחיים משותפים נרמסו במחי יד [...] כלל לא מובן מאיפה זה בא, לא היה דבר שהצדיק מעשי שנאה כה חמורים". שיח הדו־קיום חזר ונשנה גם בקרב מי שהותקפו במאורעות. הרב אליהו מאל"י ומנכ"ל ישיבת שירת משה הותקפו על ידי שני ערבים תושבי יפו לאחר שחיפשו נכס לרכישה לישיבה המתרחבת. הישיבה התורנית הוקמה ביפו במסגרת התיישבותו של גרעין תורני שביקש לחזק את הזהות והנוכחות היהודית בעיר המעורבת. לאחר האירוע אמר הרב מאל"י, "אני רוצה שאנחנו נחזור לחיי דו־קיום בשקט ובשלווה כמו שהיה עד עכשיו" (כאן חדשות 2021). מנגד, תושבים ערבים ביפו הפגינו ומחו נגד דחיקה מעמדית מהעיר, המתרחשת בשל ג'נטריפיקציה מואצת המשולבת בדחיקה אתנו־לאומית בעקבות התיישבות הגרעין התורני.

במסה זו אבקש לטעון כי האירועים האחרונים בערים המעורבות חשפו ביתר שאת את המתחים המעמדיים והאתנו־לאומיים בין ערבים ויהודים, שהוסתרו היטב תחת שיח הדו־קיום. בפרט, הם גילו את פניה האתנו־לאומיים והממסדיים של הג'נטריפיקציה, מעבר לנרטיב המוכר של דחיקה מעמדית הנובעת מה"שוק החופשי". בקדמת הבמה

* דיון זה מבוסס על עבודת דוקטור שפורסמה בשנת 2020 באוניברסיטת בן־גוריון בנגב. ברצוני להודות לפרופ' גיא בן־פורת מן המחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן־גוריון בנגב על הנחייתו המסורה.

ניצב שחקן עירוני חדש: הג'נטריפיקטור האידיאולוגי, שבניגוד לקודמיו אינו מונע מאינטרסים כלכליים או תרבותיים בלבד אלא בעיקר מאינטרסים לאומיים. ניתוח זה אינו מתיימר לספק הסבר ממצה לאירועים, ואינו מייתר את הדיון בגורמים הלאומניים ובהקשר הגיאופוליטי הרחב של יחסי יהודים-ערבים בישראל; והוא בוודאי אינו מבקש לספק לאירועי האלימות הקשים הצדקה בחסות הניסיון להבין את ההקשר שבו התרחשו. עם זאת, הוא מבקש להעמיק את הבנת המתחים בין יהודים לערבים בערים המעורבות, ובפרט בין חברי הגרעינים התורניים והתושבים. יתרה מזו, הוא מבקש למסגר יחסים אלו תחת פרויקט מדינת הלאום, הפורשת חסות על גרעיני ההתיישבות ומקדמת דרכם את השליטה האתנו-לאומית בערים המעורבות. כפי שאפרט, מדיניות זו מושגת באמצעות שימוש במנגנונים מוסדיים התומכים בגרעיני ההתיישבות. על רקע מדיניות זו, ולנוכח התפרצות האלימות בערים המעורבות, מהדהדת השאלה האם שיח הדו-קיום ריק מתוכן, ומה תפקידו במערך היחסים בין ערבים ויהודים בעיר המעורבת.

מחאה ביפו, מאי 2021. צילום: רחל בית-אריה

קווים לדמותו של הג'נטריפיקטור האידיאולוגי

הגירת מעמד הביניים למרכזי ערים מוחלשות נדונה בספרות המחקר כתופעה של ג'נטריפיקציה. תופעה זו אמנם נחקרה בהקשר כלכלי-מעמדי, אבל אי-אפשר להתעלם מההקשר הגזעי והאתנו-לאומי שבו היא מתרחשת. ג'נטריפיקציה מובילה לדחיקת מיעוטים וקבוצות אתניות וגזעיות מתוך הצטלבות של שוליות מעמדית ומוצא אתני או גזעי. היא נתמכת על ידי מיתוס הסֶפֶר העירוני (urban frontier), הרואה בהתיישבות במרחב פרויקט חלוצי של גאולת אדמה מידי ה"אוכלוסיות הנחשלות" – קבוצות אתניות מקומיות, חסרי בית ובני מעמד הפועלים (Smith 1996).

גרעינים תורניים הם התארגנות אחת מני רבות בנוף ההתיישבות הקהילתית העירונית בישראל, שצמחה בסוף שנות השישים של המאה הקודמת. עם עליית השיח הציבורי על אתגריה של הפריפריה בישראל, קבוצות בציונות הדתית היגרו לערים במטרה לקדם אינטגרציה חברתית ולחזק את הערים ותושביהן. המתישבים העירוניים הם בני מעמד הביניים: בעלי הכנסה ממוצעת או גבוהה ובעלי השכלה גבוהה, אקדמית או תורנית. לרבים מהם יש השכלה בתחומי החינוך והחברה, למשל בהוראה ובעבודה סוציאלית, והם משתלבים במערכות החינוך העירוניות. יש בהם משפחות עם ילדים, והם מרוכזים לרוב סביב כולל אברכים או ישיבה. רובם מחזיקים בתפיסה ממלכתית-דתית המשלבת תורה ועבודה ובאידיאולוגיה ציונית ימנית המקדמת את חזון ארץ ישראל השלמה. חלקם גדלו בהתנחלויות, ואלה משמשות מאגר גיוס לחברים פוטנציאליים. מבחינה דמוגרפית, הם אינם שונים מחבריהם בהתנחלויות; אך בניגוד לחיים בהתנחלויות, המבטיחים אוכלוסייה הומוגנית יותר מבחינה דתית וחרד"לית, החיים בגרעין התורני בעיר מעורבת יוצרים מפגש (גם אם מוגבל) עם מגוון קבוצות בחברה הישראלית. הנכונות להיפגש עם האחר ולהשפיע היא אפוא מאפיין ייחודי של חברי הגרעינים התורניים. יתר על כן, לעומת החיים בהתנחלויות, הנתפסים כבורגניים וכאתגר שמיצה את עצמו, החיים בגרעינים התורניים נתפסים כמשימה הלאומית החדשה ומחזקים את תחושת השליחות והאידיאולוגיה בקרב המתישבים.

תופעה זו אמנם תוארה כמסמלת מפנה בציונות הדתית – מעבר ממשימת ההתיישבות מעברו של הקו הירוק להתרכזות במשימה חברתית (דומברובסקי 2015) – אך אי-אפשר לנתק מהמוטיבציות ומהאידיאולוגיה הציונית-דתיות. לאורך השנים, פרויקט ה"התנחלות בלבבות" התעצם לאחר כל גל אירועים פוליטיים, למשל לאחר הנסיגה מסיני בעקבות הסכם השלום עם מצרים, הסכמי אוסלו וההתנתקות מרצועת עזה. אירועים אלו הביאו את הציונות הדתית לחוש ניתוק ואכזבה מהחברה הישראלית, ומתוך כך קראו אנשיה ל"התנחל בלבבות" ולחבר את החברה הישראלית לחזון ארץ ישראל השלמה. מצבן הדמוגרפי של הערים המעורבות, שידעו עזיבה מסיבית של אוכלוסייה יהודית לאורך

השנים, עורר במיוחד את המוטיבציה להתיישב בהן לצורך חיזוק צביון היהודי. תופעת הגרעינים התורניים מבססת אפוא את הטענה כי במציאות של סכסוך גיאופוליטי בין רוב ומיעוט אי-אפשר להתבונן בתופעות מרחביות, חברתיות או כלכליות, במנותק מהקשרן האתנו-לאומי.

בישראל, הג'נטריפיקציה איננה משעתקת רק יחסי כוח מעמדיים אלא גם יחסי כוח אתנו-לאומיים (Zaban 2016), במה שתואר כ"אתנו-ג'נטריפיקציה" (Monterescu 2015). אך כפי שטענתי בעבר (שמריהו-ישרון 2020), דחיקה זו איננה רק תוצר לוואי של הצטלבות מעמד ואתנו-לאומיות, אלא היא יעד ממסדי מכוון להשגת שליטה טריטוריאלית במציאות של סכסוך בין רוב ומיעוט. באמצעות דה-פוליטיזציה של הג'נטריפיקציה ובמסווה דימויה כההליך כלכלי ניטרלי של התחדשות עירונית המועילה לכלל, מקודמת שליטה אתנו-לאומית בעיר המעורבת. בה בעת היא מוצגת באופן פרדוקסלי כמשימה לאומית, ציונית, של חיזוק צביונה היהודי של העיר. מהלך זה נעשה בין היתר באמצעות תמיכה ממסדית בעמותות ובגרעיני התיישבות, ולכן היא תוארה כאתנו-ג'נטריפיקציה מוסדית (שם; Shmaryahu-Yeshurun and Ben-Porat 2020). מדיניות זו חושפת את שיח הדו-קיום במערומיו: על פני השטח העיר המעורבת מוצגת כזירה רבת-תרבותית המקדמת הזדמנות כלכלית ואזרחות שוויונית לכלל תושביה, בשעה שהריבוד המעמדי והאתנו-לאומי בין ערבים ליהודים הולך ומתעצם בחסות הממסד. ואמנם, מדיניות זו עוררה התנגדות לאורך השנים, ועלתה לסדר היום בעת האחרונה כאשר תושבים ערבים ביפו הציבו שלטי מחאה שקראו "יפו לא למכירה", "עטרת כוהנים – חרא של שכנים", "ייהוד ונישול? זו לא התורה שלי" ו"השוק חופשי אם אתה עשיר ויהודי".

מכונת ההתיישבות ומנגנוניה

האתנו-ג'נטריפיקציה מקודמת באמצעות כמה מנגנונים מוסדיים. עמותות ההתיישבות נהנות מתקציב ממשלתי ייעודי מטעם המשרד לפיתוח הפריפריה, הנגב והגליל, משרד החקלאות ופיתוח הכפר, משרד הבינוי והשיכון (אגף שיקום שכונות) ומשרד החינוך. אלו מפרסמים קולות קוראים ומתנים את התמיכה בקריטריונים שונים: עמותות התיישבות הפועלות לחיזוק הזהות היהודית והציונות בערים, שחבריהן שירתו צבאי או לאומי, ושיעור גבוה מהם תושבים שאינם בני המקום. בפועל, במקרים רבים קריטריונים אלו מדירים ישירות או בעקיפין התארגנויות של בני המקום ושל המגזר הערבי. נוסף על כך, לאורך השנים תקצבה המדינה עמותות באופן סלקטיבי באמצעות קולות קוראים ייעודיים והחלטות ממשלה (למשל קול קורא לגרעינים תורניים והחלטות ממשלה 1041, 3651, 3796 ו-1200 בשנים 2005–2013, שנועדו לתמיכה ייעודית בעמותת איילים).

מנגנון תמיכה נוסף כולל הקצאת קרקע ציבורית והענקת זכויות בנייה לשם הקמת שכונות ייעודיות לחברי גרעינים ולאוכלוסייה יהודית-דתית. חברת "באמונה – דיור לציבור הדתי לאומי" הקימה קבוצות רכישה וניגשה למכרזים שפרסמה רשות מקרקעי ישראל בערים מעורבות, במטרה להקים מתחמי מגורים לאוכלוסייה ציונית-דתית. כך הוקם ביפו מתחם מגורים ברחוב האתרוג בשכונת עג'מי, וכך הוקמה בעכו שכונת נאות אליהו. גם בלוד הוקצתה קרקע לגרעין התורני בעלות של שבעה שקלים לדירה (רשות מקרקעי ישראל 2003), ובדמי פיתוח מופחתים, להקמת השכונה הדתית רמת אלישיב. בניית השכונה הייתה כרוכה בפינוי של תושבים מקומיים, יהודים וערבים, שהתגוררו באזור – חלקם באופן לא חוקי – ובפיצויים הכספי. הדירות שווקו ונמכרו בהליך קבלה סלקטיבי שהפלה אוכלוסייה חילונית וערבית.

המדינה תומכת במגורי חברי הגרעינים גם באמצעות הפרטת דיור ציבורי. חלק מנכסי הדיור הציבורי בערים המעורבות הם נכסים שהיו בבעלות ערבית, ננטשו על ידי בעליהן בעקבות מלחמת 1948 והועברו לניהול האפוטרופוס לנכסי נפקדים. אחר כך הועברו הנכסים לידי רשות הפיתוח, וממנה לחברות דיור ממשלתיות שהשכירו אותן לדיירים מוגנים. בעקבות החלטת הממשלה בסוף שנות התשעים למכור את הנכסים לידיים פרטיות, הופרט הדיור הציבורי גם לעמותות ההתיישבות. בעכו העתיקה, למשל, הועברו בשנת 2007 ארבעה מבנים של דיור ציבורי לעמותת איילים. מכיוון שההליך נעשה דרך הסוכנות היהודית, הוא הקנה פטור מהחובה לקיים מכרז פומבי לרכישת המבנים. באופן דומה הועבר נכס של הדיור הציבורי ברחוב ציונה תג'ר ביפו, שהיה במקורו נכס נפקדים, ליישיבת שירת משה. בעליו של המבנה התחלפו לאורך השנים עד שלבסוף הגיע לידי הישיבה, שכפי שהוזכר, העומד בראשה הותקף באירועים האחרונים לאחר שניסה לרכוש עבורה נכס נוסף.

לצד מנגנונים אלו, גם הרשויות המקומיות עצמן מקצות מבנים ציבוריים למגורים או לפעילות של העמותות. בעכו וביפו הקצו העיריות מבנה עירוני לטובת משרדי הגרעינים התורניים. הגרעין התורני בעכו, למשל, מספק שירותי רווחה וחינוך – כגון חוגים בבתי הספר והפעלת מועדוניות לילדים במצוקה ולנוער בסיכון – וכך הוא מהווה מעין שלוחה של העירייה, זרוע ביצועית שלה לשירותים שאינה מסוגלת או אינה רוצה לספק בעצמה. גם בלוד נמסרו שני מתנ"סים עירוניים, במרכז העיר ובשכונת רמת אשכול, לניהול הגרעין התורני.

לכסוף, מנגנון סמוי יותר הוא השיח המאדיר את המתיישבים ומציג אותם כמי שלוקחים חלק במשימה לאומית. כאשר קובעי מדיניות עורכים סיורים בערים המעורבות הם נוטים לבקר בפרויקטים ההתיישבותיים, במכונות הקדם-צבאיות ובכפרי הסטודנטים, פרויקטים שמצטלמים היטב להמחשת חזון "הפרחת השממה". המתיישבים מוצגים כמלח הארץ, כחלוצים מודרניים וכנציגי הציונות במיטבה, ולעומתם מוצגים התושבים המקומיים –

יהודים וערבים – כאוכלוסייה פסיבית ונחשלת. היטיב לתאר זאת בשנת 2012 ראש הממשלה בנימין נתניהו באירוע "מצדיעים להתיישבות בגליל", שנערך בעכו: תלמידי הישיבה ומוריה עוסקים לא רק בתלמוד תורה אלא אף בפעילות תרבותית בקהילה בחיזוק הזהות היהודית והציונית בעיר. [...] אני מבקש לברך במיוחד את גרעין ההתיישבות, ואת כפר הסטודנטים [...]. אלה שני גופים שאנחנו מצדיעים להם [...]. יש פה רוח של ציונות מתחדשת [...]. רוח התנדבות שהיא פשוט מרעננת ונותנת המון תקווה [...], אני רוצה להודות לכולכם – אתם באמת החלוצים האמיתיים של זמננו. אתם בונים את הארץ [...]. אנחנו מייצגים כאן דורות של יהודים (משרד ראש הממשלה, 2012).

כפי שצינתי בראשית מסה זו, תפיסתן הציבורית והממסדית של הערים המעורבות כערים של דו-קיום העצימה את תחושת ההפתעה לנוכח התפרצות האירועים האלימים. מול שיח הדו-קיום, ניתוח תהליכי האתנו-ג'נטריפיקציה ומנגנוניהם חושף את עיוורון הממסד כלפי הפערים המעמדיים והאתנו-לאומיים בערים המעורבות. מתגלה שיח כפול, הטוען לדו-קיום ולשוויון מחד גיסא ולבידול והאדרת המתיישבים לעומת התושבים מאידך גיסא. למול המנגנונים הממסדיים המעצימים את תהליכי האתנו-ג'נטריפיקציה, קשה שלא לתהות כיצד אפשר להמשיך ולדבר על החיים בערים המעורבות במונחים של דו-קיום.

הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן

ביבליוגרפיה

- דומברובסקי, מטי, 2015. "מארץ ישראל לעם ישראל? הגרעינים התורניים כמסמנים מפנה בציונות הדתית", משה רחימי (עורך), עמדות ז': החברה הישראלית בין היבדלות וסולידריות, אלקנה ורחובות: מכללת אורות ישראל, עמ' 41-59.
- כאן חדשות, 2021. "רוצה לחזור לחיי דו-קיום: הרב שהותקף ביפו מגיב לראשונה" [וידאו], Youtube.
- משרד ראש הממשלה, 2012. "דברי ראש הממשלה בנימין נתניהו באירוע 'מצדיעים להתיישבות בגליל'", אתר משרד ראש הממשלה, 18.12.2012.
- רשות מקרקעי ישראל, 2003. "מכרז פומבי רגיל 180/2003", מכרזי מקרקעין.
- שמריהו-ישורון, יעל, 2020. "מדיניות התיישבות גרעינים בפריפריה ובערים מעורבות בישראל: בין לאומיות ונאו-ליברליזם", עבודת דוקטור, המחלקה לניהול ומדיניות ציבורית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- Monterescu, Daniel, 2015. *Jaffa Shared and Shattered: Contrived Coexistence in Israel/Palestine*, Bloomington: Indiana University Press.
- Shmaryahu–Yeshurun, Yael, and Guy Ben-Porat, 2020. “For the Benefit of All? State-Led Gentrification in a Contested City,” *Urban Studies* (online).
- Smith, Neil, 1996. *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*, New York: Routledge.
- Zaban, Hila, 2016. “Once There Were Moroccans Here — Today Americans,” *City: Analysis of Urban Change, Theory, Action* 20(3), pp. 412–427.